

Shahid Beheshti University
Faculty of Literature and Human Sciences
Department of History

Journal of History of Iran
Vol 16, No 2, Autumn & Winter 2023
ISSN: 2008-7357 E-ISSN: 2588-6916

DOI: <https://doi.org/10.48308/irhj.2024.104259>

Research Paper

The Migration of Russian Common Subjects to Astarabad and its Consequences (1910-1918 AD/1328-1336 AH)

1. Mina Moeini, 2. Aliakbar Jafari

1. PhD candidate in History of Islamic Iran, Department of History, University of Isfahan, Isfahan, Iran. (*Corresponding author*), Email: mn_moeini@ltr.ui.ac.ir
2. Associate Professor, Department of History, University of Isfahan, Isfahan, Iran. Email: a.jafari@ltr.ui.ac.ir

Received: 2022/11/23 PP 1-26 Accepted: 2023/04/13

Abstract

Since 1332 AH (1914 AD), the migration of Russian subjects to northern Iran was the beginning of a new chapter in the relations between Iran and Russia. The main cause of this matter was the change in Russian immigration policy, which made it a political strategy for Russia. The Russian government planned to colonize these areas by settling immigrants in the northern parts of Iran, especially in Astarabad province, and gradually separate them from Iran. The immigrants who arrived in this area were composed of different groups who had their own reasons for migration. This article attempts to identify the composition of Russian immigrants in Iran and the reasons for their migration, the process of migration to Astarabad, and the response of Iranian authorities and local governors using a descriptive-analytical method based on archival and documentary sources. The results show that the immigrants were mainly Turkmen and Molokans who were encouraged by Russian statesmen through the promise of land. Consequently, their arrival in Astarabad led to the appropriation and seizure of the land, which in turn increased Russian power and influence in the area and left a deep cultural impact.

Keywords: Migration, Ordinary Subjects, Russia, Molokans, Astarabad.

Citation: Moeini, Mina, and Aliakbar Jafari. 2023. *The migration of the Russian Ordinary Subjects to Astarabad and its Consequences in This State (1910-1918 AD/1328-1336 AH)*, Journal of History of Iran, Autumn and Winter, Vol 16, no 2, PP 1-26.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Introduction

Russian expansionism in the northern regions of Iran, particularly in the 19th and early 20th centuries, became one of the most significant issues in their relations. The roots of this expansionism can be traced back to the great power competition and the strategic location of northern Iran. Given the proximity of these regions to warm waters and British-controlled India, Russia sought to expand its influence and achieve its geopolitical objectives. Among these regions, the province of Asterabad, due to its geographical location and the weakness of the Iranian central government, became a primary focus of Russian expansion. The Russians employed various methods, including political, economic, and military influence, to gain control over this region. One of the most important methods was the immigration of Russian subjects to Asterabad.

Russian immigration to Asterabad had multiple motives. Some immigrants came for economic and commercial reasons, while others had political or military missions. With the increasing number of Russian immigrants, Russia's influence in Asterabad strengthened, and the region gradually became one of Russia's strongholds in Iran.

This research aims to examine the process of Russian immigration to the province of Asterabad and analyze the consequences of this immigration. The main research questions are: What factors motivated Russians to immigrate to Asterabad? Which groups of Russian subjects immigrated to Asterabad? What were the consequences for Asterabad and Iran?

To answer these questions, a descriptive-analytical method has been employed, using archival documents and library resources. This research focuses on the immigration of ordinary Russian subjects to Asterabad.

The research first examines the historical background of the subject and the studies conducted in this field. It then explores the process of Russian immigration to Asterabad and its reasons. Subsequently, the consequences of Russian immigration for Asterabad and Iran are analyzed. Finally, the research results and recommendations are presented.

Given the importance of migration and its impact on Iran-Russia relations, this research can benefit researchers in contemporary Iranian history and international relations. Additionally, this research can contribute to a better understanding of the political and social developments in the Asterabad region.

Materials and Methods

This study aims to investigate the process of Russian immigration to the

province of Asterabad by examining archival documents and library resources. The research will also analyze the consequences of this immigration. Given the extensive nature of the topic, this study will focus solely on the migration of ordinary Russian citizens, often referred to as "common people" in historical narratives.

Previous research on Russian immigration to Asterabad has primarily focused on broader themes such as colonialism and the impact of foreign powers on the region. For instance, Rajaei's "Colonization in the Green Land" discusses the presence of Russia and Britain in Asterabad, providing valuable but brief insights into the cultural impact of Russians. This work mentions groups like the Molokan sect but does not delve into other immigrant communities such as Afghans and Turkmens. Moreover, it relies less heavily on archival sources. Nouraei and Andreyeva's article, "Russian Immigrants and Their Settlement in Early 20th Century Iran: Another Phase of Colonialism," analyzes Russian colonization in eastern Iran, focusing on migration processes, settlement mechanisms, and land acquisition. However, it primarily relies on non-Iranian sources and provides limited details on the various immigrant groups, their impact, and Iranian government policies. Nouraei and Saadat's article, "Explaining Russian Ownership in Rasht, Tabriz, and Asterabad," investigates Russian land ownership in Asterabad but does not examine the immigration process or its consequences.

The current study aims to build upon these previous works by conducting a more in-depth analysis of archival documents. By focusing on internal sources, this research seeks to provide a more comprehensive understanding of the immigration process and its implications.

Results and Discussion

For instance, a report from the Bandar Gaz border post on 25 Rabi' al-Thani 1328 AH (July 4, 1910) mentioned that 10 to 12 families of Russian Molokans had settled there.

J.F. Kirkin estimated that before World War I, approximately 2,000 Russian immigrants resided in Astarabad. Furthermore, in the months leading up to the war, a new wave of migration began, as shown below:

In 1332 AH (1913 AD), around 2,500 people entered Astarabad.

According to Taishkov, the number of Russian immigrants in Astarabad and Mazandaran reached approximately 4,000 in 1333 AH (1914 AD).

However, Sakharov's report in 1335 AH (December 1916) suggested that the

estimated population of Russian residents in the villages of the Astarabad region was around 1,500.

The Russian newspaper *Roosky* reported that in 1332 AH (December 28, 1913), General Lavrov stated that many Russian subjects had migrated to Iran from Turkestan and European Russia. Most settled in the fertile valleys of the Gorgan and Atrek rivers, and their numbers were estimated to be close to 700 households. These migration patterns significantly affected the demographic landscape and cultural dynamics of Astarabad during that period.

Conclusion

The migration between Iran and Russia, especially in border areas, has been happening since before the 20th century, but its scale and impact were limited. In the early 20th century, this phenomenon intensified and continued in later periods. Even Cossacks migrated to northern Iran during the early years of Reza Shah Pahlavi's reign. Between 1330 and 1332 AH (1912-1914 CE), the Russian government implemented a policy to create settlements in northern Iran. This led to a significant increase in migration to these regions, especially to Asterabad. Many Russian citizens were encouraged by government officials to leave their homes and settle in the fertile areas of Asterabad. However, around 1334 AH (1916 CE), this policy began to decline, and Russian immigrants were more motivated by escaping the internal problems caused by World War I and the Russian Revolution. The main groups of immigrants to the Asterabad region were the Molokan sect, Turkmens, Russian Afghan refugees, and war refugees and political asylum seekers.

The presence of these immigrants resulted in the seizure of large tracts of land and significant influence in the region, supported by the Russian consul and officials. The Russian immigrants gained power in various political, military, and economic spheres, bringing Russia closer to its goal of colonizing and separating these regions from Iran. Additionally, the immigrants had a significant impact on the local culture, with some of these influences persisting to this day.

The policy of Iranian government officials and local rulers towards the influx of Russian immigrants was initially passive and, in many cases, silent. However, during the war years and with the onset of the Russian Revolution, as Russian power and influence waned, the Iranian government gained more courage to pursue its demands, although it ultimately did not achieve significant results.

دانشگاه شهید بهشتی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

مجله تاریخ ایران

سال ۱۶، شماره ۲، پاییز و زمستان، ۱۴۰۲
شاپا الکترونیکی: 2588-6916 شاپا: 2008-7357

DOI: <https://doi.org/10.48308/irhj.2024.104259>

مقاله پژوهشی

مهاجرت اتباع عادی روسیه به استرآباد و پیامدهای ناشی از آن در این ایالت (۱۳۳۶-۱۳۲۸ق/۱۹۱۰-۱۹۱۸م)

۱. مینا معینی،^{ID} ۲. علی اکبر جعفری^{ID}

۱. دانشجوی دکتری تاریخ ایران دوره اسلامی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران (نویسنده مسئول). رایانامه: mn_moeini@ltr.ui.ac.ir
۲. دانشیار گروه تاریخ دانشگاه اصفهان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، اصفهان، ایران. رایانامه: a.jafari@ltr.ui.ac.ir

دریافت: ۱۴۰۱/۰۹/۰۲ صص ۱-۲۶ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۱/۲۴

چکیده

مهاجرت اتباع روسی به شمال ایران آغاز فصل جدیدی در روابط ایران و روسیه بود. مهم‌ترین علت این رویداد، تغییر سیاست روسیه در قبال مهاجرت‌ها و تبدیل آن به یک استراتژی در سیاست روسیه بود. در واقع دولت روسیه سعی داشت با اسکان مهاجرین در ایالات شمالی ایران، و به‌ویژه ایالت استرآباد، در این مناطق کلنی‌سازی کند و به تدریج نواحی شمالی را از خاک ایران جدا سازد. مهاجرینی که به این منطقه وارد شدند، از گروه‌های مختلفی تشکیل می‌شدند که هر یک، بنا به دلایلی، اقدام به مهاجرت نموده بودند. اینکه چه گروه‌هایی از اتباع روس و به چه دلایلی به ایران مهاجرت کردند، سؤال اصلی این پژوهش است. در پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از اسناد و منابع کتابخانه‌ای، ضمن پاسخگویی به سؤال فوق، روند مهاجرت‌ها به استرآباد و واکنش مقامات ایرانی و حاکمان محلی به این مهاجرت‌ها بررسی می‌شود. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد گروه‌هایی مانند ترکمن‌ها و مالاکان‌ها از جمله مهاجرینی بودند که به دنبال تشویق دولتمردان روس برای تصاحب زمین به ایران مهاجرت کردند و حضور آنها در منطقه استرآباد باعث تصرف گسترده املاک و زمین‌ها، افزایش قدرت و نفوذ روسیه در این منطقه و به جای نهادن تأثیرات عمیق فرهنگی شد.

واژه‌های کلیدی: مهاجرت، اتباع عادی، روسیه، مالاکان‌ها، استرآباد.

استناد: معینی، مینا، و علی اکبر جعفری. ۱۴۰۲. مهاجرت اتباع عادی روسیه به استرآباد و پیامدهای ناشی از آن در این ایالت (۱۳۳۶-۱۳۲۸ق/۱۹۱۰-۱۹۱۸م)، مجله تاریخ ایران، پاییز و زمستان، سال ۱۶، شماره ۲، ۱-۲۶.

۱. مقاله حاضر برگرفته از پایان نامه دکتری خانم مینا معینی با عنوان «بررسی تحلیلی و مطالعه تطبیقی عملکرد استعماری روسیه و بریتانیا در استرآباد و بوشهر با تکیه بر اسناد آرشیوی (۱۳۱۸-۱۳۳۷ه/۱۹۰۰-۱۹۱۹م)» می‌باشد.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

مقدمه

توجه و علاقه روس‌ها به ایالات شمالی ایران از اوایل قرن هجدهم میلادی، مصادف با پادشاهی آخرین شاه صفوی در ایران، شدت بیشتری یافت. رابطه آنها با این مناطق در آن دوران بیشتر در ابعاد تجاری خلاصه می‌شد. بر اثر تحولات نوگرایانه‌ای که در دوره پتر کبیر رخ داد، روس‌ها به فکر گسترش قلمرو و تصرف آب‌های آزاد افتادند. همین موضوع آنها را بیشتر متوجه ایران ساخت. چنانکه در دهه اول تشکیل دولت قاجار به شمال غرب ایران تاختند و بعد از دو دوره جنگ، با انعقاد قراردادهایی، بخش‌های وسیع و مهمی از این ناحیه را گرفتند، هرچند قرارداد ترکمانچای، تا حدود زیادی، از توجه آنها به این ناحیه کاست. بنابراین، شمال و شمال شرق ایران برای دستیابی روس‌ها به اهداف خود شرایط مناسب‌تری پیدا کرد. مهم‌ترین علت آن هم تسلط ترکمن‌ها بر نواحی شرقی دریای خزر بود که باعث شده بود دولت ایران علناً نفوذ و قدرتی در این مناطق نداشته باشد. این مناطق هم به آب‌های گرم و هم به قلمرو و مستعمره دولت انگلیس یعنی هند نزدیک‌تر بودند و روسیه می‌توانست با پیشروی در آنها به اهداف متعددی دست یابد. بر این اساس، روسیه شروع به توسعه‌طلبی ارضی در این مناطق کرد و بخشی از سرزمین‌های متعلق به ایران را در این منطقه به تصرف خود درآورد؛ اقدامی که سرانجام منجر به امضای قرارداد آخال در سال ۱۲۹۹ق (۱۸۸۱م) بین ایران و روسیه شد. اما روسیه به این بسنده نکرد و بعد از قرارداد آخال هم به تصرف اراضی در ایران ادامه داد. افزایش قابل توجه کنسولگری‌های روسیه در ایران از سال ۱۹۰۰م، نشان از توجه ویژه روس‌ها به ایران دارد. تعدادی از این کنسولگری‌ها در شهرهای شمالی ایران دایر شد و این اقدام زمینه‌ساز و تسهیل‌کننده مهاجرت اتباع روس به ایران شد. در واقع توسعه‌طلبی ارضی روس‌ها این بار شکل متفاوتی به خود گرفت و علاوه بر لشکرکشی نظامی، شامل اسکان مهاجرین و اتباع روس در مناطق تصرف‌شده نیز شد. گزارش‌های محدودی از مهاجرت روس‌ها در دهه اول قرن بیستم میلادی در دست است. این مهاجرت‌ها عمومی‌تر و از نظر تعداد کمتر بود. اما در دهه دوم این قرن، تمرکز بر مهاجرت اتباع عادی و افزایش تعداد آنها را در اسناد می‌توان دید، روندی که تا پایان جنگ جهانی اول ادامه داشت و بعد از آن، یعنی در دوره حکومت شوروی، شکل نسبتاً جدیدی به خود گرفت. در این میان، ایالت استرآباد، به‌عنوان یکی از دروازه‌های ورودی به ایران، بیش از سایر مناطق مورد توجه قرار گرفت. اولین بار، حضور نظامی روس‌ها در این ایالت در سال ۱۲۵۷ق/۱۸۴۲م با پیاده کردن نیروی نظامی و ایجاد پایگاه دریایی در جزیره آشوراده محقق شد. بعد از آن روس‌ها در ساحل بندرگز پیاده شدند و راه ورودشان به این ایالت هموار گردید. استرآباد به‌زودی تحت نفوذ همه‌جانبه روس‌ها قرار گرفت و کنسول روس به قدرت اول در این منطقه تبدیل شد، تا جایی که هیچ یک از حکام و مقامات

محلی استرآباد یارای مقابله با او را نداشتند.

به دنبال توسعه‌طلبی ارضی روس‌ها در استرآباد، پای اتباع روسی به این ایالت باز شد که شامل گروه‌های مختلفی همچون مردم معمولی، تجار، کارمندان شرکت‌های تجاری، مقامات روسی، قزاق‌ها و نظامیان می‌شد؛ گروهی از آنها به قصد تجارت و فعالیت‌های اقتصادی، گروهی دیگر با هدف انجام مأموریت‌های شغلی و نظامی و جمعی هم به قصد زندگی بهتر و مناسب‌تر به صورت دائمی یا موقت به این ایالت نقل مکان کردند.

این پژوهش درصدد است، با مطالعه اسناد آرشیوی و منابع کتابخانه‌ای، روند مهاجرت اتباع روس به ایالت استرآباد را بررسی و پیامدهای حضور آنها را تحلیل و ارزیابی کند. بدیهی است پرداختن به همه گروه‌های مهاجر در این پژوهش امکان‌پذیر نیست. بنابراین، تنها روند مهاجرت اتباع عادی که در تاریخ‌نگاری از آنها به‌عنوان «مردم معمولی» یاد می‌شود، بررسی خواهد شد.

مسئله مهاجرت اتباع روس به منطقه استرآباد در تعدادی از پژوهش‌ها بررسی شده است. در کتاب استعمار در دیار سبز از حضور روسیه و انگلیس در منطقه استرآباد بحث شده و اشارات ارزشمند اما مختصری به تأثیرات فرهنگی روس‌ها بر منطقه شده است. در این اثر، به‌طور خلاصه، از حضور مهاجرینی همچون مالاکان‌ها در استرآباد یاد شده، اما درباره سایر گروه‌های مهاجر مانند افغان‌ها و ترکمن‌ها چیزی گفته نشده است. به علاوه از اسناد آرشیوی چندان استفاده نشده است (رجایی ۱۳۹۸). در مقاله «مهاجران روس و اسکان آنها در ایران اوایل قرن بیستم؛ مرحله دیگری از استعمار» موضوع کلنی‌سازی روس‌ها در نواحی شرق ایران تحلیل شده است. چگونگی مهاجرت اتباع، سازوکارهای اسکان و استملاک از دیگر محورهای این مقاله است. گرچه در آن به اسناد آرشیوی داخلی توجهی نشده و اساسش بیشتر بر منابع غیرایرانی است. همچنین درباره گروه‌های مهاجر، پیامدهای حضور آنها و سیاست مقامات ایرانی در قبال مهاجرت‌ها یا به‌طور مختصر گفته شده یا چیزی نیامده است (نورائی ۱۳۸۸) پژوهش حاضر با رویکرد بررسی اسناد داخلی در واقع ادامه این مقاله محسوب می‌شود. در مقاله «تبیین مالکیت روس‌ها در سه شهر رشت، تبریز و استرآباد» مسئله مالکیت روس‌ها بر زمین‌های استرآباد بررسی شده، اما از روند مهاجرت اتباع روس و پیامدهای مهاجرت آنها بحث نشده است (نورائی، سعادت، ۱۳۸۹).

روند مهاجرت اتباع روس به استرآباد و دلایل آن

پس از امضای قرارداد آخال (۱۲۹۹ق/۱۸۸۱م) متصرفات روسیه در نواحی شرقی ایران جنبه رسمی پیدا کرد. دولت ایران نیز امیدوار گردید که از این پس بتواند امنیت مرزهایش را در مقابل حملات ترکمن‌ها حفظ کند. با این حال، این قرارداد مانع پیشروی و توسعه‌طلبی روسیه نشد. چنانکه این دولت تلاش

کرد بخش‌های بیشتری از خاک ایران را به تصرف خود درآورد. در این میان، ایالات شمالی ایران برای روس‌ها اهمیت بیشتری داشت. ویتِه (Sergei Yulyevich Witte) که در دولت تزاری مناصب گوناگونی را به عهده داشت و بسیار کوشید ایران را تحت تسلط روسیه درآورد، معتقد بود همان‌طور که شهرستان‌های جنوب قفقاز با روسیه متحد شده‌اند، قسمت‌های شمالی ایران نیز باید به تدریج به صورت ولایات دولت روسیه درآیند:

ایران، به خصوص همهٔ قسمت شمالی آن که پرجمعیت‌ترین و حاصلخیزترین بخش ایران است، روزگاری دراز زیر نفوذ تسلط‌آمیز ما بود. با کشورگشایی روسیه در صفحات جنوبی قفقاز که روزگاری از شهرستان‌های ایران و عثمانی به شمار می‌رفت، سراسر شمال ایران، گویی طبعاً به حکم تقدیر، می‌بایست جزئی از امپراتوری بزرگ روسیه گردد یا در هر حال به صورت کشور تحت‌الحمایهٔ کامل ما درآید. برای حصول چنین نتیجه‌ای بوده است که خون‌های روسی خود را فدا کرده‌ایم (کاظم‌زاده ۱۳۷۱، ۴۸۸).

ایالت استرآباد از یک سو به خاطر موقعیت استراتژیکی که داشت (چون در شمال شرق ایران بود، امکان رسیدن به هندوستان را تسهیل می‌کرد)، و از سوی دیگر به دلیل حاصلخیزی فراوان، مورد توجه روس‌ها بود. پیاده کردن نیروی نظامی ابتدا در جزیرهٔ آشوراده و سپس در ساحل بندرگز، در حدود سال ۱۲۶۰ق (۱۸۴۰م)، راه ورود به این ایالت را برای روس‌ها هموار کرد. از نخستین تلاش‌های روسیه برای نفوذ در این ایالت، انتقال اجساد مردگان خود از آشوراده به بندرگز بود. این در حالی بود که خود جزیره قبرستان داشت (استادوخ ۱۳۲۶، کارتن ۵۷، پوشهٔ ۹، سند ۶۵؛ همان ۱۳۲۶، کارتن ۵۷، پوشهٔ ۹، سند ۶۶) روس‌ها در واقع می‌خواستند با دفن اجساد مردگانشان در این مناطق، نوعی تعلق خاطر برای خود ایجاد کنند و به تدریج زمینهٔ تصرف اراضی آن نواحی را فراهم نمایند.

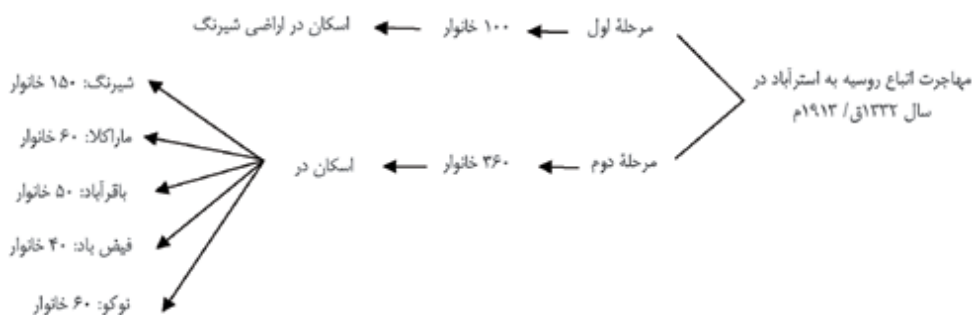
روس‌ها روش‌های مختلفی را به کار بستند تا در ایالت استرآباد نفوذ کنند و آن را به تصرف خود درآورند. یکی از این شیوه‌ها انتقال اتباع مهاجر خود به این ناحیه و خرید اراضی آنجا بود. این روش که از آن به «کلنی‌سازی روسیه در ایران» تعبیر می‌شود، در سال‌های ۱۳۳۰ تا ۱۳۳۲ق (۱۹۱۲ تا ۱۹۱۴) به سیاست اصلی دولت روسیه تبدیل گردید، (نورائی، آندریوا، ۲۵) به گونه‌ای که آنها اتباع خود را تحریک و تشویق می‌کردند به ایالات شمالی ایران مهاجرت نمایند و سپس آنان را در اراضی و املاکی که خریداری یا غصب نموده بودند، اسکان می‌دادند. اتباع مهاجر نیز به زراعت و کشاورزی در زمین‌های مذکور می‌پرداختند تا بدین روش، تملک خود را بر آن اراضی تثبیت کنند.

در پی این سیاست، روس‌ها رود گرگان را به‌عنوان خط سرحدی تعیین کردند و کوشیدند گمرکخانه‌ای

در آنجا تأسیس نمایند. همچنین دو مقام از بخش مربوط به مهاجرت، برای نظارت و کمک به تسهیل مهاجرت اتباع روسی، به استرآباد و گنبد قابوس اعزام شدند و یک اداره یا شرکت مخصوص نیز تشکیل گردید (استادوخ ۱۳۷۲، ۴۵۳؛ همان ۱۳۳۲، کارتن ۵۱، پوشه ۹۴، سند ۱).

در اسناد و منابع آماری از ورود این مهاجران در سال‌های ۱۳۲۸ تا ۱۳۳۴ ق خبر داده شده است. بر این اساس در ۲۵ ربیع‌الثانی ۱۳۲۸ (۴ جولای ۱۹۱۰) از سرحداری بندرگز گزارش شد که ۱۰ الی ۱۲ خانوار از مالاکان‌های روسی «چندی است به بندر قره‌سو آمده، سکنی گرفته‌اند» (همان ۱۳۲۸، کارتن ۵۱، پوشه ۵، سند ۹).

جی اف کرکین (G. F. Chirkin، رئیس بخش مهاجرت در وزارت کشاورزی روسیه) تعداد مهاجران روسی را در ایالت استرآباد، قبل از جنگ جهانی اول، حدود ۲۰۰۰ نفر تخمین زده است. همچنین در ماه‌های اول سال قبل از شروع جنگ جهانی اول، موج جدیدی از این مهاجرت‌ها شروع شد که به صورت زیر می‌توان نمایش داد.

بر این اساس، در سال ۱۳۳۲ ق (۱۹۱۳ م) حدود ۲۵۰۰ نفر وارد استرآباد شدند. به نظر تایشکوف (A. Tatishchev، رئیس بخش کشاورزی ناحیه ترکستان که بعدها دستیار رئیس اداره مهاجرت شد) در ادامه این مهاجرت‌ها، تعداد مهاجرین روسی در استرآباد و مازندران در سال ۱۳۳۳ ق (۱۹۱۴ م) به حدود ۴۰۰۰ نفر رسید، اما طبق گزارش ساخاروف (Sakharov، رئیس امور مهاجرین در ترکستان) در ۱۳۳۵ ق (دسامبر ۱۹۱۶)، جمعیت ساکنان روسی در روستاهای منطقه استرآباد حدود ۱۵۰۰ نفر تخمین زده شده است (نورائی، آندریوا، ۳۴).

روزنامه روسکی در ۲۹ محرم ۱۳۳۲ (۲۸ دسامبر ۱۹۱۳) از قول ژنرال لاوروف (lavrov) گزارش داده است که در این سال، تعداد زیادی از رعایای روسی از ترکستان و روسیه اروپا به ایران مهاجرت کردند و بیشتر آنها در حاصلخیزترین دره‌های رودخانه‌های گرگان و اترک ساکن شدند و تعداد این مهاجرین، قریب هفتصد خانوار برآورد شد (استادوخ ۱۳۳۲، کارتن ۵۱، پوشه ۹۴، سند ۱).

روزنامهٔ رعد در ۱۹ ربیع‌الثانی ۱۳۳۲ (۱۷ مارس ۱۹۱۴)، از قول خبرنگار خود، تعداد مهاجرین روسی واردشده به ایران را تا این تاریخ حدود سه الی چهار هزار نفر تخمین زده است، اما از قول مطبوعات خارجی، تعداد مهاجرین را بالغ بر پنجاه هزار نفر ذکر کرده است. بنا به این گفته، روزنامهٔ انگلیسی شرقی نزدیک، در تاریخ ۲۵ صفر ۱۳۳۲ (۲۳ ژانویه ۱۹۱۴)، از طرف مخبر مقیم خود در آدسه گزارش داده که روس‌ها «در سه‌ماههٔ اخیر، قریب هفتصد قطعه از محالات بزرگ را در دره‌های حاصلخیز گرگان و اترک به دست آورده‌اند» و پیش‌بینی نموده است که تا آخر این سال ۱۰۰,۰۰۰ نفر دیگر بر تعداد مهاجرین افزوده شود (روزنامهٔ رعد، ۱۳۳۲ق، ش ۳۷، ص ۱) در ۶ ذی‌حجه ۱۳۳۴ (۴ اکتبر ۱۹۱۶)، از استرآباد به وزارت امور خارجه گزارش شد که هزار و ششصد خانوار ترکمن تبعهٔ روس در سنگرسواد رود گرگان تجمع کرده‌اند (استادوخ، ۱۳۳۴، کارتن ۴۶، پوشهٔ ۱، سند ۵) و کیل‌الدوله، مخبر انگلیسی‌ها در استرآباد که گزارش‌های او تحت عنوان «مخابرات استرآباد» به چاپ رسیده، این رقم را تأیید کرده است (مقصودلو ۱۳۶۳، ۵۰۶). احتمالاً علت این اختلاف ارقام این باشد که ملاک روس‌ها و ایرانی‌ها در سرشماری متفاوت بوده است؛ مثلاً برای یکی، سرشماری سالیانه اهمیت داشته است و برای دیگری، رقم جمعیت مهاجر در طول چند سال.

اگرچه آمار دقیق تعداد مهاجرین روسی در سال‌های مختلف مشخص نیست و گاه میان منابع ایرانی و غیرایرانی اختلاف نظر زیادی دیده می‌شود، علت مهاجرت‌ها به‌طور تقریبی مشخص است و در مجموع می‌توان تصاحب زمین و ملک در خاک ایران و تشویق‌ها و تحریک‌های دولت روسیه را از علل اصلی این مهاجرت‌ها دانست. همان‌طور که اشاره شد، از سال ۱۹۱۲ تا ۱۹۱۴م مهاجرت اتباع روس به ایران به خواست و سیاست اصلی صاحب‌منصبان و سیاستمداران روسی تبدیل گردید و آنان تلاش کردند با تشویق و ایجاد زمینه‌های مناسب ضمن انتقال و اسکان اتباع خود در خاک ایران، منطقه را به مستعمره تبدیل و به تدریج به خاک کشور خود منضم کنند. بنابراین، آنها در این راه از هیچ کاری روی گردان نبودند. چنانکه علت مهاجرت تعداد زیادی از روس‌ها به ایران در سال ۱۳۳۲ق (۱۹۱۳م) هیاهو و تبلیغات وسیع لاوروف دانسته شده (استادوخ ۱۳۳۲، کارتن ۴۵، پوشهٔ ۱۸، سند ۸).

ژنرال لاوروف، که در اسناد از او به‌عنوان «کمیسر سرحدی ایران» (ظاهراً وی ریاست رسیدگی به امور مرزی ایران و روسیه و امور مربوط به مهاجرین را بر عهده داشته است) یاد شده، در گزارشی مربوط به سال ۱۳۳۲ق (۱۹۱۳م) که برای حکومت محلی تاشکند فرستاده است، ادعا می‌کند که در این سال، تعداد زیادی از رعایای روسی به ایران مهاجرت کرده و در نقاط حاصلخیز رودخانه‌های گرگان و اترک ساکن شده‌اند. وی پیش‌بینی می‌کند در بهار دسته‌ای دیگر از مهاجرین به این ناحیه هجوم آورند و

بنابراین، به دلیل تعداد زیاد مهاجرین، از حکومت تاشکند درخواست می‌نماید چند نفر صاحب‌منصب و مأمور برای رسیدگی به امور آنها، همچون سرکشی و جابه‌جا نمودن مهاجرین، تعیین و اعزام کند. حکومت تاشکند نیز مسیو ساخاروف را برای این کار معین می‌کند که مدیر امور مهاجرین در ترکستان است. (همان ۱۳۳۲، کارتن ۵۱، پوشه ۹۴، سند ۳). انتشار این اخبار، به‌ویژه در دهات، و اشاره به حاصلخیزی این اراضی و ارزانی فوق‌العاده آنها موجب می‌شود رعایا فریفته شوند و دارایی و املاک خود را به قیمت خیلی ارزان بفروشند و به سمت ایران هجوم آورند تا بخت خود را در تصاحب زمین بیازمایند (همان ۱۳۳۲، کارتن ۵۱، پوشه ۹۴، سند ۱).

کمبود زمین‌های زراعی در خاک روسیه، سرمای شدید منطقه و تلاش روس‌ها برای رسیدن به آب‌های آزاد را از دیگر دلایل مهاجرت روس‌ها به نواحی شمالی ایران دانسته‌اند، اما از دید منابع و اسناد ایرانی «آنقدر آب و خاک زیادی در مملکت روس هست که اگر صد میلیون نفوس دیگر هم به این مملکت داده شود باز جا دارد، پس در این حال باید مطمئن بوده حکومت پترزبورگ [پترزبورگ] مقصودی از خاک استرآباد نداشته و فقط مسیو ایوانف و مسیو لاوروف برای منافع شخصی خود این نقشه را کشیده‌اند.» (همان ۱۳۳۲، کارتن ۴۵، پوشه ۱۸، سند ۹).

تصرف زمین و تبدیل منطقه به مستعمره علت اصلی مهاجرت‌ها بود. اما وقوع جنگ جهانی اول و انقلاب روسیه نیز در مهاجرت‌ها بی‌تأثیر نبودند. یکی از عللی که در سال ۱۳۳۵ ق (۱۹۱۶ م) ایالت‌های شمالی، به‌ویژه استرآباد، با شمار زیاد مهاجران روبه‌رو شد، فرار اتباع روس از جنگ و پیامدهای آن ذکر شده است. به گونه‌ای که در این برهه کلنی‌سازی مورد نظر مهاجرین نبود. بعد از انقلاب روسیه نیز، به دلیل شرایط ناامن داخلی، هجوم اتباع روس به مرزهای ایران قابل توجه بود (همان ۱۳۳۶، کارتن ۶۶، پوشه ۵۱، سند ۱). همان ۱۳۶۶، کارتن ۶۶، پوشه ۵۱، سند ۹.

گروه‌های مهاجر روسی

همان‌گونه که گفته شد، اتباع روسی به دلایل مختلف از روسیه یا نواحی تحت سلطه آن به نواحی شمالی ایران مهاجرت می‌کردند. این مهاجرت‌ها، گاه به دلایل فردی و گاه پیرو سیاست‌های روسیه، به منظور کلنی‌سازی منطقه انجام می‌گرفت. مهاجرین شامل گروه‌های مختلفی بودند که در ادامه، مهم‌ترین آنها بررسی می‌شود. به‌طور کلی مهاجرین یا در تابعیت مستقیم روس بودند یا در زمره ایرانیان و غیرایرانیانی به شمار می‌رفتند که تابعیت روسی گرفته بودند. این گروه‌ها عبارت بودند از:

مالاکان‌ها

مالاکان‌ها (یا مالقان‌ها) از جمله مهاجرین غیرایرانی بودند که تابعیت روسی داشتند و از روسیه و سرزمین‌های وابسته به آن مانند ترکستان وارد ایران شدند. براساس اسناد، این مهاجرین اکثراً زارع و دهقان بودند. حدود ده تا دوازده خانوار آنها در سال ۱۳۲۸ ق (۱۹۱۰ م) وارد این منطقه شدند و در قره‌سو و مالاکه، که پایین دست کردمحله بود، ساکن شدند. میرزا جعفرخان، منشی کنسولگری روسیه در استرآباد، کردمحله را که جزء املاک خالصه به شمار می‌رفت، از دولت ایران اجاره کرد و به مالاکان‌ها اجاره داد تا در آنجا ساکن شوند و کشت و زرع کنند (همان ۱۳۲۸، کارتن ۵۱، پوشه ۵، سند ۱۱۳) در سال ۱۳۳۲ ق (۱۹۱۴ م) گروهی دیگر از مالاکان‌ها در دهات و اراضی و املاکی که مأمورین و اتباع روسی خریداری یا اجاره کرده بودند و یا با اهالی شریک شده بودند، از قبیل سنگ دوین و شیرنگ و جهان‌آباد و غیره، ساکن و مشغول رعیتی شدند. مطابق برخی از اسناد، مهاجرین قادر به خرید و فروش ملک نبودند و فقط به زراعت می‌پرداختند (همان ۱۳۳۲، کارتن ۵۱، پوشه ۹۴، سند ۸).

تعداد مالاکان‌ها تا قبل از جنگ جهانی اول به تدریج به هزار خانوار رسید. در زمان جنگ، برخی از آنها برای خدمت نظامی به روسیه احضار شدند و تعدادی از آنها بعد از وقوع انقلاب روسیه به وطن بازگشتند. اگرچه تعدادی از این مهاجرین مراجعت کردند، طبق گزارش وزارت خارجه ایران به هیئت دولت، روس‌ها تعدادی از مالاکان‌ها را به ایران منتقل و در نواحی استرآباد و سواحل دریای خزر ساکن کردند و به زراعت و فلاح واداشتند. از این رو، شمار آنها در سال ۱۳۳۶ ق (۱۹۱۸ م) به درستی مشخص نیست، اما طبق اسناد، این مهاجرین در قره‌سو نزدیکی کردمحله و در حوالی کتول و فندرسک و گنبد قابوس سکونت داشتند (همان ۱۳۳۶، کارتن ۴۶، پوشه ۴۴، سند ۱۰).

حضور مالاکان‌ها در استرآباد چندان خوشایند اهالی و حتی دولت ایران نبود. در واقع اغلب این مهاجرین بدون تذکره قانونی وارد ایران شده و در نقاط مختلف ایالت استرآباد سکونت گزیده بودند و در املاک خالصه دولتی و اربابی زراعت می‌کردند. دولت و صاحبان املاک به این عمل اعتراض می‌کردند، اما نتیجه‌ای در بر نداشت و مهاجرین همچنان هزینه و مالیات املاک را به دولت و صاحبان زمین‌ها و ملک‌ها پرداخت نمی‌کردند. به همین دلیل ترکمن‌ها و اهالی منطقه از این نوع رفتار و بی‌قانونی‌ها به ستوه آمده بودند (همان ۱۳۳۶، کارتن ۴۶، پوشه ۴۴، سند ۸؛ همان ۱۳۳۷، کارتن ۴۶، پوشه ۸، سند ۱۳). از سوی دیگر، مهاجرین معمولاً رفتار مناسبی با اهالی نداشتند. در سال ۱۳۲۸ ق (۱۹۱۰ م) مالاکان‌هایی که در کردمحله ساکن بودند، به اهالی آنجا خسارت زیادی وارد کردند، اما چون تبعه روس محسوب می‌شدند، اهالی محل توان یا شهامت مقابله با آنها را نداشتند (همان ۱۳۲۸، کارتن ۵۱، پوشه ۵، سند

۱۱۳؛ همان ۱۳۳۲، کارتن ۴۵، پوشه ۱۱، سند ۱۰). دیگر آنکه برخی از آنها به همراه کمیسر روس مقیم گنبد قابوس، بدون توجه به روابط دوستانه دولت ایران و روسیه، به اشرار ترکمن اسلحه می‌دادند و آنها را مسلح می‌کردند (همان ۱۳۳۶، کارتن ۴۶، پوشه ۴۴، سند ۸). از این رو، به تدریج ناسازگاری میان مالاکان‌ها و اهالی منطقه دامنه وسیع‌تری به خود گرفت و این بار اهالی محل و ترکمن‌ها اقدامات اتباع روس را بی‌پاسخ نگذاشتند و چندین بار آنها را غارت کردند (همان ۱۳۳۶، کارتن ۴۶، پوشه ۴۴، سند ۱۰). این حوادث موجب اعتراض مالاکان‌ها و کنسول روسیه شد. اما کارگزاری استرآباد، با اشاره به سوءرفتارهای مهاجرین، از کنسولگری روسیه درخواست کرد آنها را که «قوانین مملکتی و عهدنامه دولتی را رعایت نکرده، اسباب بی‌نظمی و اختلال امور ولایتی را» فراهم آورده‌اند، به روسیه بازگرداند. کارگزاری خساراتی را که به مهاجرین وارد شده بود «نتیجه تعدیات و اغتشاش کاری خود آنها» دانست که «به سایرین سرمشق می‌دهند و کارگزاران دولت علیه ابداً مسئول نخواهند بود» (همان ۱۳۳۷، کارتن ۴۶، پوشه ۸، سند ۱۳؛ همان ۱۳۳۶، کارتن ۴۶، پوشه ۴۴، سند ۱۰).

ترکمن‌ها

گروه دیگر مهاجرین ترکمن‌های چاروای یموت بودند که سال‌ها در خاک روسیه سکونت داشتند و از اتباع این کشور محسوب می‌شدند. ترکمن‌ها شامل دو طایفه گوکلان و یموت بودند که هر کدام به دو دسته چاروا (دامدار و صحراگرد) و چمور (یکجانشین و کشاورز) تقسیم می‌شدند (اراز ۱۳۸۳، ۲۹). در این میان، یموت شامل دوازده طایفه می‌شد و هر طایفه شامل تیره‌هایی می‌شد. اقامتگاه آنها گمیش‌تپه، خواجه نفس، کنار دهانه رود اترک و قره‌سنگر بود (ملگونف ۱۳۷۶، ۱۳۱).

براساس قرارداد مرزی ایران و روسیه در سال ۱۲۹۸ ق (۱۸۸۱ م)، رودخانه اترک خط سرحدی این قسمت تعیین گردید. بنابراین، ترکمن‌ها به دو قسمت تقسیم شدند؛ در شمال رودخانه یموت‌هایی ساکن شدند که تابعیت دولت روسیه را گرفتند و در جنوب رودخانه یموت‌های تبعه دولت ایران ساکن شدند (کرزن ۱۳۸۰، ۲۵۹-۲۶۰). گروهی از ترکمن‌های تبعه ایران همواره اسباب ناامنی منطقه را فراهم می‌آوردند (روزنامه مجلس ۱۳۲۵، ش ۲۰۱، ۱؛ روزنامه صبح صادق، ۱۳۲۵، ش ۱۶۶، ص ۱). اما تعدادی از ترکمن‌ها طبق عادت و اختلاف فصول و همچنین مجوزی که بنا بر قراردادهای منعقدشده داشتند، بین ایران و روسیه در رفت و آمد بودند و گله‌های خود را می‌چراندند. به همین خاطر تابعیت آنها به‌درستی مشخص نبود (استادوخ ۱۳۳۵، کارتن ۶۶، پوشه ۱۷، سند ۲۱۱). بدین ترتیب، طبق قرارداد، ترکمن‌های ساکن در خاک روسیه تا وقتی در این سرزمین بودند، تبعه روس و هنگامی که به خاک ایران بازمی‌گشتند تبعه ایران به حساب می‌آمدند (همان، ۱۳۳۲، کارتن ۵۱، پوشه ۹۴، سند ۸).

با اقدامات دولت روس، یموت‌های ساکن در خاک روسیه به‌طور کامل تابع این دولت شدند و بدون توجه به رضایت یا نارضایتی آنها از حکومت تزاری، حق شورش از آنها گرفته شد (کرزن، ۲۶۰) روس‌ها حتی در امور مربوط به ترکمن‌های تابع ایران دخالت می‌کردند و می‌کوشیدند با انتصاب نماینده و کدخدایی، امور مربوط به آنها را رسیدگی کنند و مانع مراجعه ایشان به حکومت استرآباد شوند (ساکما، سند ۲۱۰/۱۱۰۲). خلأ حضور مقامات ایرانی در برخی از مناطق استرآباد باعث شده بود روس‌ها نفوذ خود را در میان ترکمن‌ها افزایش دهند (همان، سند ۱۴۳۲۹/۲۴۰؛ روزنامه حبل‌المتین، ۱۳۳۱ق، ش ۱۳، ۱۹). در سال‌های آغازین دهه ۱۳۳۰ق، تعداد زیادی از ترکمن‌های تبعه روسیه که سال‌ها در مناطقی از خاک روسیه مانند چکشلر و شاه‌قدم زندگی کرده بودند، به دلیل مرغوبی اراضی استرآباد و امنیت و آرامشی که در آن وجود داشت و همچنین برای فرار از سوءرفتارهای حکام و مأمورین روسیه، از ترکستان و خاک روسیه به استرآباد مهاجرت کردند و در کنار رودخانه‌های اترک و گرگان ساکن شدند (استادوخ ۱۳۳۲، کارتن ۵۱، پوشه ۹۴، سند ۸). در تاریخ ۶ ذی‌حجه ۱۳۳۴ (۴ اکتبر ۱۹۱۶) تعداد این مهاجرین در سنگرسواد، کنار رود گرگان، ۱۶۰۰ خانوار ذکر شده است (همان ۱۳۳۴، کارتن ۴۶، پوشه ۱، سند ۵). به دنبال مهاجرت ترکمن‌ها به این بخش، مشکلاتی هم برای خود آنها و هم برای دولت ایران پدید آمد. از یک سو، مشاجره‌هایی میان ترکمن‌ها بر سر تصاحب زمین‌ها در گرفت که پای حکومت و کارگزاری و کنسولگری نیز به اختلافات و دعاوی آنها کشیده شد. چون تمام املاک متعلق به دولت بود، هیچ یک از ترکمن‌ها نمی‌توانستند اراضی را خرید و فروش کنند، مگر اینکه «حق زحمت خودشان را برای آباد کردن زمینی به یکدیگر واگذار و دادوستد نمایند» (همان ۱۳۳۲، کارتن ۵۱، پوشه ۹۴، سند ۸). از سوی دیگر، میان ترکمن‌ها با دیگر مهاجرین روس چالش‌هایی به وجود آمد که اغلب به درگیری می‌انجامید. مثلاً در ذی‌حجه ۱۳۳۴ (اکتبر ۱۹۱۶) ترکمن‌ها با مالکان که در یکه مازو، یک‌فرسخی استرآباد، مشغول زراعت بودند، درگیر شدند و به سمت آنها تیراندازی کردند و تعدادی از گاوهای آنها را به سرقت بردند (همان ۱۳۳۴، کارتن ۴۶، پوشه ۱، سند ۵) به دنبال این اتفاقات، حاکم استرآباد کوشید مانع همراهی ترکمن‌ها با طوایف افغان شود و اجازه ندهد آنها به چپاول اموال مردم بپردازند (ساکما، سند ۲۹۵/۷۴۵۹). در سال ۱۳۳۵ق (۱۹۱۷م) مشکلات ناشی از حضور این مهاجرین در ایران شکل وسیع‌تری به خود گرفت. در این سال، ترکمن‌های ساکن در خاک روسیه، به دنبال درخواست دولت روسیه مبنی بر نیاز به نیروی نظامی و سرباز از میان ترکمنان، خود را تبعه ایران معرفی کردند و عَلم طغیان برافراشتند. حدود ۷ هزار نفر از آنها که به خاک ایران مهاجرت کرده بودند، ترکمن‌های مقیم ایران را با خود همراه و تمام ناحیه استرآباد را تهدید کردند. درگیری‌های آنها با نیروهای روسی در ابتدای امر به نفعشان پیش رفت

و روس‌ها را وادار به عقب‌نشینی ساخت، (استادوخ ۱۳۳۵، کارتن ۶۶، پوشه ۱۷، سند ۲۱۱؛ ساکما، سند ۲۴۰/۷۲۴۸). اما سرانجام به برتری نیروهای روس منجر شد. روس‌ها بعد از این پیروزی، ترکمن‌ها را خلع سلاح کردند و اراضی دشت یموت و گوکلان را، که از استرآباد تا سرحد بجنورد امتداد داشت و جزء حاصلخیزترین اراضی به حساب می‌آمد، تصرف کردند و مشغول ترسیم نقشه‌ای برای ایجاد شهر در این ناحیه شدند، اگرچه انقلاب اکتبر و نتایج بعدی آن هیچ‌گاه به روس‌ها اجازه نداد این تصمیم را عملی کنند. طبق گزارش‌ها، روس‌ها ظاهراً قصد داشتند ترکمن‌های این مناطق را به طرف روسیه کوچ دهند و به جای آنها، مالاکان‌ها و دیگر اتباع روسی را بیاورند و در آنجا ساکن کنند. آنها همچنین به طوایف ترکمن اعلام کردند که باید نصف اموال و دارایی خود را به نظامیان روس واگذار و تسلیم نمایند (استادوخ ۱۳۳۵، کارتن ۶۶، پوشه ۱۷، سند ۲۰۲).

افغان‌های تبعه روسیه

در سال ۱۳۳۶ ق (۱۹۱۸ م) منطقه استرآباد با ورود گروه جدیدی از مهاجرین روسی روبه‌رو شد. این افراد از عشایر و ایلات افغانستان بودند که حدود پنج تا شش سال قبل از این تاریخ، به روسیه مهاجرت کرده و در بایرامعلی روسیه ساکن شده بودند. در این سال به سبب بروز قحطی و نبود آب و غلات در بایرامعلی، نزدیک به سیصد خانوار از این ایلات با حمایت یکی از اتباع روس به نام «مسیو زیت‌مان» وارد خاک ایران شدند. زیت‌مان این مهاجرین را که تذکره نداشتند، بدون اجازه مأمورین محلی وارد بندرگز کرد تا در آقی قلعه و صحرای ترکمان به زراعت مشغول شوند (همان ۱۳۳۶، کارتن ۴۶، پوشه ۴۰، سند ۱۴؛ همان ۱۳۳۶، کارتن ۴۶، پوشه ۴۰، سند ۲). بنا بر اسناد، این مهاجرین در واقع اجیرشده روس‌ها و در کنترل آنها بودند و بعضی از ایشان از روس‌ها جیره و خرج راه دریافت کرده بودند (همان ۱۳۳۶، کارتن ۴۶، پوشه ۴۰، سند ۶؛ همان ۱۳۳۶، کارتن ۴۶، پوشه ۴۰، سند ۱۴).

ورود این دسته از مهاجرین مشکلاتی برای دولت ایران به وجود آورد. از یک سو، تذکره نداشتن آنها خلاف قانون و قرارنامه بین دولت ایران و روس بود که براساس آن مقرر شده بود اتباع خارجی بدون «تذکره صحیح» و قانونی، حق ورود به خاک ایران را ندارند. بر این اساس، «دایره تفتیش سرحدات استرآباد» به محض دیدن تذکره‌های غیرقانونی، اقدام به جمع‌آوری آنها نمود (ساکما، سند ۳۶۰/۸۷۸۱) از سوی دیگر اقدام زیت‌مان، که بدون اجازه اولیای دولت ایران بود، دخالت در «عمل زراعت و فلاحات منطقه استرآباد» محسوب می‌شد و به دلیل برهم زدن نظم این ناحیه و امنیت سرحدی، به هیچ وجه مورد پذیرش دولت ایران نبود (استادوخ ۱۳۳۶، کارتن ۴۶، پوشه ۴۰، سند ۷) همچنین در این زمان اهالی بندرگز به دلیل گرانی و کمیابی آذوقه در فشار و تنگنا بودند و ورود این افراد، مشکلات آنها را افزون

می‌کرد (همان ۱۳۳۶، کارتن ۴۶، پوشه ۴۰، سند ۹؛ همان ۱۳۳۶، کارتن ۴۶، پوشه ۴۰، سند ۲). چنانچه از سوی اولیای ایران هشدار داده می‌شد اگر روس‌ها درخصوص تهیه آذوقه این مهاجرین کاری نکنند، مشکلات زیادتر خواهد شد. بنابراین، وزارت امور خارجه و کارگزاری استرآباد طی نامه‌های مختلفی از کنسولگری روس درخواست کردند که به سبب مشکلات فراوان، برای بازگرداندن این مهاجرین مساعدت نمایند (همان ۱۳۳۶، کارتن ۴۶، پوشه ۴۰، سند ۷؛ همان ۱۳۳۶، کارتن ۴۶، پوشه ۴۰، سند ۱۴). هرچند در جواب درخواست‌های مکرر دولت ایران از روس‌ها، کنسول روس منکر تبعیت روسی این مهاجران می‌شد و آنها را از اتباع ایران می‌دانست، پیگیری‌های اولیای دولت ایران برای خارج کردن این مهاجرین از خاک ایران ادامه یافت (همان ۱۳۳۶، کارتن ۴۶، پوشه ۴۰، سند ۲۵).

آوارگان جنگ و پناهندگان سیاسی

در جنگ جهانی اول، روس‌ها در جهت دستیابی به منافع خود، استرآباد را به اشغال درآوردند. آنها در این جنگ دوازده هزار نظامی در استرآباد داشتند (بیات ۱۳۸۱)، (۳۸۰). بعداً به علت وقوع حوادث داخلی در روسیه، زمینه برای خروج نیروهای روسی از این ایالت فراهم شد. دولت روسیه برای تأمین نیروی انسانی، قشون نظامی خود در استرآباد، گنبد قابوس و باقی نواحی شمال را به همراه رعایای روسی که برای کشاورزی به استرآباد آورده بود، به روسیه فراخواند و به میدان‌های جنگ اعزام کرد. در پیامی روسی مأمور شده بود همه اتباع روس را که در استرآباد می‌زیستند، روانه جنگ نماید. با این همه، اعزام همه این اتباع میسر نشد و تعدادی همچنان در استرآباد باقی ماندند. گروهی از اتباع روس هم بعد از انقلاب روسیه، شخصاً به وطنشان بازگشتند (استادوخ ۱۳۳۶، کارتن ۴۶، پوشه ۴۴، سند ۱۰؛ رجایی ۱۳۹۸، ۴۷) یکی از علل مهاجرت این اتباع ضعیف شدن موقعیت روسیه در این مناطق و در مقابل، قدرت یافتن ترکمن‌ها و حملات آنها به روستاهای مهاجرنشین روسی بود. چنانکه مرتباً شکایاتی از سرقت و غارت اموال آنها از کنسولگری به حکومت استرآباد می‌رسید (همان ۱۳۳۶، کارتن ۴۶، پوشه ۴۴، سند ۱۰).

اگرچه در زمان جنگ جهانی اول اتباع روس به میدان‌های جنگ فراخوانده شدند، اما این مسئله روند مهاجرت اتباع روسی را به خاک ایران متوقف نکرد. در زمان جنگ، عمدتاً به دلیل سختی شرایط ناشی از جنگ، گروهی از اتباع روسیه به ایران فرار کردند که برای نمونه می‌توان از هجوم مهاجرین به ناحیه استرآباد در سال ۱۳۳۵ق (۱۹۱۶م) یاد کرد. بعد از وقوع انقلاب روسیه نیز مجدداً ایالات شمالی، به‌ویژه استرآباد، با هجوم اتباع روس روبه‌رو شد. در رجب ۱۳۳۶ برخی از مأمورین دولت روسیه، صاحب‌منصبان این کشور و اتباع دیگر برای حفظ جان خود به سوی مناطق شمالی ایران و از جمله ناحیه استرآباد حرکت کردند و کوشیدند به این کشور پناهنده شوند (همان ۱۳۳۶، کارتن ۶۶، پوشه ۵۱، سند ۱؛ همان

۱۳۳۶، کارتن ۶۶، پوشه ۵۱، سند ۹).

پیامدهای مهاجرت اتباع روس به ایالت استرآباد

مهاجرت اتباع روسی به نواحی شمالی ایران، به‌ویژه ایالت استرآباد، پیامدهایی برای این مناطق داشت که در ادامه به بررسی آن می‌پردازیم.

تصرف املاک و زمین‌ها توسط مهاجرین روسی

مهم‌ترین پیامد مهاجرت اتباع روس به ایران، تصرف املاک و اراضی مختلف بود. با اینکه طبق عهدنامه تجاری ایران و روسیه (۱۲۴۳ق/۱۸۲۸م)، اتباع روس در ایران تنها اجازه تملک خانه‌ای برای سکونت و انباری و مغازه‌ای برای کسب و کار و تجارت را داشتند و به هیچ وجه مجاز به خرید سایر اراضی از جمله زمین‌های کشاورزی نبودند، (روزنامه رعد ۱۳۳۲ق، ش ۳۷، ص ۱؛ قاضیها ۱۳۹۱، ۲۵۴). با افزایش ورود مهاجرین روسی در اوایل قرن بیستم و حمایت دولت روسیه از این مهاجرت‌ها، این بند از عهدنامه نادیده گرفته شد.

مهاجرین روس پس از ورود به ایران، از جمله ایالت استرآباد، به خرید انواع اراضی مثل روستا، باغ، قنات و زمین کشاورزی پرداختند. بیشتر آنها در حاصلخیزترین نقاط ساکن شدند و با خرید زمین‌های خوانین و سایر مردم، به قیمت بسیار ارزان، مشغول کشت و زرع شدند. این مهاجرین که انواع ماشین‌آلات علف‌بری و شخم‌زنی را با خود آورده بودند، بهای آب را نمی‌پرداختند و از مالیات دادن طفره می‌رفتند. (نصیری مقدم ۱۳۷۴، ۳۳۷؛ استادوخ ۱۳۳۲، کارتن ۵۱، پوشه ۹۴، سند ۱؛ همان ۱۳۲۸، کارتن ۵۱، پوشه ۵، سند ۱۱۳). مالکان‌های ساکن در قره‌سو بدون اینکه قرارداد اجاره‌ای بنویسند مشغول زراعت شدند (همان ۱۳۳۶، کارتن ۴۶، پوشه ۴۴، سند ۱۴). انتشار اخبار فراوانی اراضی و قیمت بسیار کم آن، باعث ترغیب و هجوم تعداد بیشتری از روس‌ها به منطقه استرآباد شد، تا جایی که برای رسیدگی به امور آنها اداره‌ای تشکیل گردید (همان ۱۳۳۲، کارتن ۵۱، پوشه ۹۴، سند ۱۲).

اما حضور این مهاجرین بدون تذکره که معلوم نبود به تابعیت ایران درخواهند آمد یا خیر، بدون ایجاد دردسر برای اهالی منطقه نبود. خسارت‌های متعدد آنها به مردم منطقه طاقت‌فرسا شده بود، اما چون همچنان تابعیت روسیه را داشتند، مردم جرئت و جسارت درگیر شدن با آنها را نداشتند (همان ۱۳۲۸، کارتن ۵۱، پوشه ۵، سند ۱۱۳). مقامات روس، به‌ویژه کنسول، از خرید زمین‌ها و فعالیت‌های کشاورزی مهاجرین حمایت می‌کردند. در اسناد آمده است که خود کنسول روسیه، برخلاف قوانین روسیه و قوانین بین‌المللی، چندین هزار جریب زمین را در استرآباد تصرف کرده و مشغول زراعت گردیده بود. ظاهراً وی

از هندوستان تخم پنبه آورده بود و تصمیم داشت در زمین‌های خود بکارند. (همان ۱۳۳۲، کارتن ۴۵، پوشه ۱۸، سند ۸). او نفوذ زیادی در ایالت استرآباد به دست آورده و برای اتباع روسیه زمین‌هایی خریداری کرده بود (ساکما، سند ۲۲/۱۱۰/۲۱۰). سردار رفیع در نامه خود به دولت مرکزی درباره شرایطی که ایوانف در استرآباد به وجود آورده بود، می‌نویسد: «در واقع استرآباد را کلیتاً از خاک ایران مجزا ساخته، جزء خاک روسیه نموده بود. عموم مردم اینجا را روس‌فیل نموده، املاک جهت مالکان... خریده... تمام عمارات و ابنیه دولتی را محل سکنی قزاق و سالدات روس نموده بود» (همان، سند ۲۲/۱۱۰/۲۱۰).

ژنرال لاوروف، کمیسر گنبد قابوس، نیز زمین‌های نزدیک رود اترک و گرگان را که جزء اراضی دولت ایران بود، به اتباع و زارعین روسی می‌فروخت و آنها را در آنجا ساکن می‌ساخت (استادوخ ۱۳۳۲، کارتن ۵۱، پوشه ۹۴، سند ۱۲).

روند خرید و فروش زمین‌ها چنان بود که روزنامه رعد اوضاع استرآباد را «منتها درجه محزون و دل‌خراش» توصیف کرد. در واقع، چنانکه همین روزنامه اشاره کرده است، مهاجرین روس با زور و یا با پرداخت مبلغی ناچیز، املاک رعایای بیچاره را به اسم خریداری یا اجاره از چنگشان درمی‌آوردند و غصب می‌نمودند (روزنامه رعد ۱۳۳۲ ق، ش ۳۷، ۱).

در این میان، تعدادی از منتقدین ایرانی نیز به یاری روس‌ها برمی‌خاستند و در خرید زمین‌ها به آنها کمک می‌کردند و هرچه بیشتر، رعایای هم‌وطن خود را دچار سختی و مصیبت می‌ساختند. یکی از این افراد، شخصی به نام آقا شیخ محمدباقر فاضل معروف به «شیخ ملک فروش» بود (وکیل‌الدوله، ج ۱، ۳۶۲). وی دلال و از زمین‌داران بنام منطقه بود که زمین‌ها را با این استدلال که مالک آنها مشخص نیست یا با نام جعلی، به اسم خود، به روس‌ها می‌فروخت و چندین هزار تومان از آنها دریافت می‌کرد (استادوخ ۱۳۳۱، کارتن ۵۱، پوشه ۲۵، سند ۲۶). شیخ طاهر مجتهد و شیخ حسین جزی از دیگر افراد سرشناس محلی بودند که اراضی ساکنین استرآباد را می‌خریدند و به روس‌ها می‌فروختند (وکیل‌الدوله، ج ۱، ۳۶۳). روزنامه چهره‌نما این افراد را ملانماهایی می‌داند که در خدمتگزاری به روس‌ها از امین‌السلطان، صدراعظم، نیز پیشی گرفته‌اند. به گفته این روزنامه، این افراد با قباله‌های قدیمی، روستاهای کتول مثل شیرنگ، باباگلین و سنگدوین را به کنسول روس فروخته‌اند (روزنامه چهره‌نما ۱۳۲۴ ق، ش ۳۰، ۱۰).

روند خرید و اجاره زمین‌ها آنچنان سریع پیش می‌رفت که می‌شد اطمینان داشت به‌زودی همه استرآباد را «خواهند فروخت و یا اجاره ۹۹ ساله خواهند داد» و به این ترتیب، بیم آن می‌رفت که کل منطقه به تصرف روس‌ها درآید (استادوخ ۱۳۳۱، کارتن ۵۱، پوشه ۲۵، سند ۲۶) روس‌ها با تصرف اراضی سرحدی درصدد تغییر خطوط مرزی نیز بودند. در سال ۱۳۳۱ ق (۱۹۱۲ م) یکی از اتباع روس به نام «برستیاد»

قصد داشت با کمک رئیس گمرکخانه ناحیه قربان‌قاز را تصرف کند که در سه فرسخی اترک و سرحد ایران و روس و در نیم‌فرسخی سنگرتپه قرار داشت. از این رو، به شخصی به نام «چودور» که از بزرگان و ریش‌سفیدان ترکمن‌های سرحدنشین این ناحیه بود، پول زیادی داد و او را تطمیع و تهدید کرد که اراضی را به او واگذار کند. اما چودور راضی به این کار نشد و این اراضی را متعلق به دولت ایران دانست که به ترکمن‌ها واگذار کرده است تا در آنجا زراعت کنند. پس از این، روس‌ها سعی نمودند در این نواحی، پُست روس ایجاد و علامت سرحدی نصب کنند و ترکمن‌ها را از این ناحیه کوچ دهند (همان ۱۳۳۱، سند ۲۴). در گزارش اداره گمرک گمیش‌تپه به وزارت امور خارجه از قول چودور آمده است: «اگر روس‌ها بخواهند در قربان‌قاز پُست قرار بدهند، قریب چهار فرسخ تجاوز به خاک ایران کرده‌اند [...] روس‌ها مخصوصاً به تراکمه سرحدنشین اذیت می‌رسانند که از سرحد بکویچند و فراری باشند که روس‌ها کم‌کم به مقصود خودشان برسند و خودشان جلوتر بیایند» (همان ۱۳۳۱، کارتن ۵۱، پوشه ۶۹، سند ۳).

از سوی دیگر، تصرف اراضی و اسکان اتباع روس سبب پدید آمدن روستاها و آبادی‌های روس‌نشین زیادی در ناحیه استرآباد شد. وکیل‌الدوله روستاهای شیرنگ (۱۵۰ خانوار)، مارانکلاته (۶۰ خانوار)، باقرآباد (۵۰ خانوار)، فاضل‌آباد (۴۰ خانوار) و نیرکان (۶۰ خانوار) را از جمله این روستاهای تازه‌تأسیس می‌داند (وکیل‌الدوله، ۳۴۶).

گسترش نفوذ روس‌ها

هجوم مهاجرین روسی به منطقه و تصاحب زمین‌ها توسط آنها با خواست دولت روسیه مبنی بر کلنی‌سازی منطقه همخوانی داشت. ایالت‌های شمالی ایران از حیث حاصلخیزی و کشت محصولات می‌مانند کتان و برنج و حبوبات برای روس‌ها اهمیت فوق‌العاده داشت و روس‌ها که از سال ۱۳۳۳ق (۱۹۱۴م) سیاست اصلی خود را توسعه اراضی در این مناطق قرار داده بودند، برای رسیدن به این مقصود می‌بایست از مهاجرین خود استفاده می‌کردند. هرچند وزیرمختار روسیه اظهار می‌داشت این مهاجرت‌ها مبتنی بر اهداف سیاسی نیست، (روزنامه رعد ۱۳۳۲ق، ش ۳۷، ۱). تشویق و حمایت همه‌جانبه آنها از مهاجران، تشکیل شرکت‌های خاص برای اداره امور مهاجرین و اعزام افرادی همچون ساخاروف برای رسیدگی به وضعیت مهاجرین و اراضی، خلاف این امر را نشان می‌داد. تصرف املاک و اراضی به حدی پیشرفت داشت که اگر انقلاب روسیه اتفاق نیفتاده بود و سربازان و گروهی از مهاجران مجبور به ترک خاک ایران نشده بودند، احتمال آن بود که ایالت‌های شمالی ایران به‌ویژه استرآباد به خاک روسیه منضم شود. در این زمان، کنسول‌ها قدرت را در دست گرفته بودند و در امور داخلی منطقه مداخله می‌کردند. آنها برای پیشبرد اهداف خود و نفوذ هرچه بیشتر در منطقه، به تدریج شروع به خرید و فروش املاک و

اراضی مزروعی کردند و بسیاری از املاک را از حاکم و یا زمین‌داران بزرگ خریداری و یا اجاره نمودند (وکیل‌الدوله، ۱۶؛ معطوفی ۱۳۸۴، ۸۷۴). مقامات روسی دهات و قصبات زیادی را در استرآباد به قیمت کم و با اجبار و فشار زیاد بر مردم و مالکین می‌خریدند و اتباع روسی را وامی‌داشتند بر روی آن اراضی کار کنند (سایکس ۱۳۴۳، ۱۳۴). بنابراین، روس‌ها توانستند با نفوذ و مداخلهٔ بیش از حد خود در منطقه صاحب املاک و ثروت فراوان شوند. آنها، علاوه بر زمین، به خرید قنات هم می‌پرداختند، چنانچه در روستای شیرنگ ۲۵ دهنه قنات را تعمیر و خریداری کردند (میردیلمی بی‌تا، ۱۵۹). در واقع سیاست روسیه در ایران، استعمار این کشور و جدایی نقاط حاصلخیز شمالی آن بود. با این حال، به دنبال پیروزی انقلاب اکتبر ۱۹۱۷ روسیه و به قدرت رسیدن بلشویک‌ها، اکثر امتیازات سیاسی و دیپلماسی که رژیم تزاری به ایران تحمیل کرده بود، لغو شد و دستگاه جنگی روس‌ها در ایران از کار افتاد و سیاست استعمار اراضی ایران پایان یافت (شمیم ۱۳۷۸، ۵۹۹).

تأثیرات فرهنگی مهاجرین بر منطقه

حضور مهاجرین روسی در منطقهٔ استرآباد تأثیرات فرهنگی متعددی به همراه داشت. نفوذ زبان آنها در گویش‌های اهالی منطقهٔ استرآباد و راه یافتن واژگان روسی به این گویش‌ها از نمونهٔ این تأثیرات بود. برای مثال، واژگانی مانند سمشکه (Semeske، به معنای تخم آفتابگردان)، سیچاس (Siccās، به معنای خرید نقدی)، گیروان (Girvan، این واژهٔ روسی «گیرکا» تلفظ می‌شود، واحد اندازه‌گیری وزن و تقریباً معادل ۴۱۰ گرم)، چتکه (Cotke، به معنای چرتکه؛ وسیله‌ای برای محاسبه) و نعلبکی از زبان روسی به گویش کتولی راه یافت (شکی ۱۴۰۱، ۲۶۱، ۴۵۷، ۴۶۸، ۶۴۶، ۷۳۳). همچنین حشر و نشر مهاجرین با ایرانی‌ها سبب گردید بسیاری از ایرانیان آن منطقه زبان روسی را یاد بگیرند و به این زبان تکلم کنند.

مردم استرآباد به روس‌ها «اروس» می‌گفتند و ضرب‌المثل‌هایی همچون «اروس خوبه یا ارمنی...» در ادبیات مردم مناطق غرب ایالت استرآباد رواج یافت. همچنین در میان ترکمن‌ها، اشعاری علیه حضور روس‌ها سروده می‌شد، از جمله «اورسار گلدی بو یوردا/دعوا قوردی اوبا/بوته بلا بیل مهدیک/خلقینگ آغزی توبهدا (روس‌ها به سرزمین ما هجوم آوردند و اوبه (روستا) ما را به یغما بردند. این چه فتنه و شورش است که خلق را به فغان آورده است)». (رجایی، ۸۰). حضور روس‌ها بر ادبیات داستانی این ناحیه نیز تأثیر گذاشت. نام شخصیت‌های روسی به ادبیات داستانی ایران و منطقهٔ گلستان راه یافت و خط اصلی بسیاری از داستان‌ها شد. «زآوتسکا» و «تقی کفتر باز» از جملهٔ این داستان‌هاست (همان، ۸۲). تأثیر روس‌ها بر معماری منطقه نیز کاملاً مشهود بود. همسایگی ایران با روسیه و رفت و آمد آنها به

استرآباد، و همچنین سفر تجار و تراکمه به روسیه سبب شد معماری روسی در این منطقه رواج یابد. در واقع اقوام ترکمن به شهرهای روسیه از جمله آستاراخان می‌رفتند و در مقابل تجار روس نیز به مناطق ترکمن‌نشین می‌آمدند. تمایل به ادامه روابط و رفت و آمدها سبب شد ترکمن‌ها خانه‌هایی مطابق میل و سلیقه مهمانان روسی خود بنا کنند. تأثیر معماری روسی را می‌توان به‌خصوص در ساختمان‌های قدیمی و کهنه شهرهای گمیش‌تپه و بندرگز دید (ملک‌محمدی بیدهندی و دیگران ۱۴۰۱، ۲۳-۲۴).

واکنش حاکمان و مقامات ایرانی به مسئله مهاجرت‌ها و خرید و فروش زمین‌ها

عملکرد کارگزاران و دولت ایران در ایالت استرآباد در مقابل روس‌ها ضعیف و ناکارآمد بود. آنها نمی‌توانستند مستقلاً و بدون نظر کنسول روس تصمیم بگیرند. این مسئله که به عوامل مختلفی همچون عدم صلاحیت و شایستگی حاکمان، نبود امکانات برای اصلاح امور، ظلم و تعدی حکام و روی گرداندن مردم استرآباد از آنها بازمی‌گشت، سبب شده بود روس‌ها حاکم بالامنابع منطقه گردند و اهداف خود را بدون کمترین مشکل و دردسری پیش ببرند. بنابراین، واکنش اولیای ایران در مقابل مهاجرت‌های گسترده و تصرف زمین‌ها انفعالی و در بسیاری موارد سکوت بود.

بی‌توجهی دولت مرکزی ایران به مهاجرت‌ها و تصرف اراضی، در اسناد و جراید نیز بازتاب داشت. چنانکه در سال ۱۳۳۲ق (۱۹۱۴م) معاون وزارت خارجه از مهاجرت گسترده روس‌ها به شمال ایران و به‌خصوص منطقه استرآباد اظهار بی‌اطلاعی نمود. وزیرمختار روسیه نیز طی ملاقاتی با مدیر اداره روزنامه رعد بیان کرد که درخصوص مهاجرت‌ها و خرید اراضی هیچ واکنشی از طرف دولت ایران به سفارت روسیه صورت نگرفته است (روزنامه رعد ۱۳۳۲ق، ش ۳۷، ۱؛ استادوخ ۱۳۳۲، کارتن ۴۵، پوشه ۱۸، سند ۹).

این سکوت باعث می‌شد مقامات روس، همچون ایوانف، تبلیغات خود را به‌راحتی پیش ببرند و اتباع روس را به مهاجرت ترغیب نمایند. سفارت روس در تهران و وزارت امور خارجه در پترزبورگ از رفتارهای بعضاً ناپسند برخی از مأمورین خود مانند ایوانف دل‌خوشی نداشتند، اما چون برنامه‌ها و اقدامات این مأمورین در استرآباد با واکنش منفی و مخالفت حکومت ایران و حاکمان محلی روبه‌رو نمی‌شد و همچنین همسو با منافع و برنامه‌های دولت روس بود، به مأمورین خود اعتراضی نمی‌کردند و آنها را در عمل آزاد می‌گذاشتند (همان ۱۳۳۲، کارتن ۴۵، پوشه ۱۸، سند ۹).

بی‌تفاوتی حکومت استرآباد به حدی بود که مردم محلی برای تظلم‌خواهی از بدرفتاری روس‌ها نزد کنسول روس می‌رفتند. مثلاً وقتی کمیسر روسی اراضی ناحیه بسطام را تصرف کرد، رعایای این نواحی به حکومت استرآباد و میرزا محمودخان، کارگزار گنبد قابوس، شکایت نمودند، اما چون نتیجه نداد، تصمیم گرفتند برای دادخواهی نزد کنسول روس بروند. عجز و سرگردانی اهالی بسطام در نامه‌ای که

به وزارت داخله می‌نویسند، کاملاً مشخص است: «نمی‌دانم این چه حکایتی است و دادرسی کیست و تکلیف این یک‌مشت رعیت فلک‌زده بیچاره ساکن بسطام در مقابل این قسم ظلم‌های آشکار چیست؟» (همان ۱۳۳۱، کارتن ۵۱، پوشه ۲۵، سند ۴۲).

در این میان، برخی از مقامات دولتی که خطر حضور مهاجرین را دریافته بودند، اغلب طی نامه‌هایی به وزارت امور خارجه، ضمن شرح چگونگی مهاجرت و اسکان اتباع روس و مغایرت آن با قوانین و عهدنامه‌ها، از دولت درخواست می‌کردند که مهاجرین را سریعاً به وطن خود بازگرداند و از ورود دیگر مهاجرین جلوگیری کند (همان ۱۳۳۲، کارتن ۵۱، پوشه ۹۴، سند ۱۲) در ۱۴ جمادی‌الاول ۱۳۳۲ (۱۰ آوریل ۱۹۱۴) یکی از مقامات ایرانی در ترکستان به وزارت امور خارجه پیشنهاد داد که برای جلوگیری از مهاجرت اتباع روس، اوضاع را به شکلی در روزنامه‌های روسی منتشر کند که مهاجرین از هجوم به استرآباد منصرف شوند (همان ۱۳۳۲ق، کارتن ۴۵، پوشه ۱۸، سند ۸).

تعدادی از مقامات نیز، برخلاف رویه حاکمان محلی و دولت مرکزی، سعی داشتند با تصرفات غیرقانونی روس‌ها مقابله کنند که البته از صدمات آن در امان نبودند. چنانکه وقتی «تحصیلدار فندرسک» نواحی متصرفی فندرسک را از روس‌ها پس گرفت، روس‌ها از ورود آب به چهار روستای متعلق به تحصیلدار جلوگیری کردند (استادوخ ۱۳۳۱، کارتن ۵۱، پوشه ۲۵، سند ۷۱؛ همان ۱۳۳۱، کارتن ۵۱، پوشه ۲۵، سند ۷۰؛ همان ۱۳۳۱، کارتن ۵۱، پوشه ۲۵، سند ۶۹).

برخی از متنفذین محلی نیز در مقابل تصرفات بی‌رویه روس‌ها ایستادگی می‌کردند و حتی مانع آن می‌شدند. چنانکه وقتی روس‌ها درصدد تصرف اراضی مرزی و نصب علائم سرحدی بودند، چودور ترکمن، که پیشتر ذکر او رفت، خطاب به آنها گفت: «خاک این زمین را اگر شما شور حساب می‌نمایید ولی خاک این زمین در نزد ماها و صاحبش خیلی شیرین است. اگر بخواهید علامت نصب نمایید یا پست قرار دهید، از پست ایران اجازه بگیرید.» (همان ۱۳۳۱، کارتن ۵۱، پوشه ۶۹، سند ۳؛ ساکما، شناسه: ۲۴۰/۹۱۹۲۲) این مقاومت و ایستادگی، رئیس اداره گمرک گمش‌تپه را به تمجید واداشت: «درد و بلای این چودور صحرائی به جان و مال آن کدخدای کرم‌محلّه بیفتد که آن با آن همه صحرائی‌گری صاحب این همه غیرت و همیّت است و این با این ادعای دوسیّت این قدر بی‌غیرت و بی‌اهمیت» (استادوخ ۱۳۳۱، کارتن ۵۱، پوشه ۶۹، سند ۹).

از اسناد معلوم می‌شود که رویه دولت ایران پس از چند سال تغییر می‌کند و اعتراضات زیادی به دولت روس می‌نماید. در یکی از اقدامات، به مأمورین سواحل دریای خزر تعلیم داده می‌شود که جلو ورود اتباع بدون تذکره را به خاک ایران بگیرند و وزارت امور خارجه نیز اخطار می‌دهد که دولت ایران مهاجرین

را توقیف و به نزدیک‌ترین مأمورین دولت روسیه تسلیم خواهد کرد. این هشدار سودمند واقع نمی‌شود و اتباع روس همچنان به ایران و از جمله ناحیه استرآباد وارد و حتی مشغول زراعت و فلاحت می‌شوند (همان ۱۳۳۶، کارتن ۴۶، پوشه ۴۴، سند ۱۴). بنابراین، با اینکه روند مهاجرت اتباع روسی ادامه می‌یابد، خروج دولت ایران از سکوت و انفعال و تلاش برای جلوگیری از مهاجرت‌ها، نشانه‌ی مقابله با مهاجرت‌های بی‌رویه و غیرقانونی است. در جمادی‌الاول ۱۳۳۳ (مارس ۱۹۱۵)، زمانی که کنسول روس قصد داشت یکی از روستاهای خود را در ناحیه استرآباد بفروشد، وزارت داخله به حکومت‌های محلی دستور داد که از یکی از اتباع ایرانی بخواهند روستای مورد نظر را بخرد تا از تصرف مجدد آن به دست اتباع خارجی جلوگیری شود (ساکما، سند ۲۹۳/۴۱۴۳). همچنین ملاحظه می‌شود هنگامی که کنسول روس در مقابل درخواست‌های پی‌درپی کارگزاری و حکومت استرآباد برای خروج اتباع افغان، روسی بودن آنها را تکذیب و آنها را تبعه ایران قلمداد کرد، ایران بدون توجه به این ادعا، همچنان پیگیر و مُصر برای خارج کردن آنها بود (استادوخ ۱۳۳۶، کارتن ۴۶، پوشه ۴۰، سند ۲۵). این تغییر رویه احتمالاً به خاطر این بود که روس‌ها در آن زمان سرگرم مشکلات داخلی خود بودند و قدرتشان در منطقه کم شده بود و اولیای ایران و ناحیه استرآباد جرئت پیگیری مطالبات خود را پیدا کرده بودند.

نتیجه‌گیری

روند مهاجرت میان ایران و روسیه، به‌ویژه در نواحی مرزی، پیش از قرن بیستم میلادی نیز وجود داشت اما حجم و تأثیرگذاری آن بسیار محدود بود. در اوایل قرن بیستم میلادی این پدیده شدت بیشتری پیدا کرد و در دوره‌های بعد تداوم یافت، چنانکه حتی قزاق‌ها در دهه اول حکومت رضاشاه پهلوی به نواحی شمالی ایران مهاجرت کردند.

در سال‌های ۱۳۳۰ تا ۱۳۳۲ق (۱۹۱۲ تا ۱۹۱۴م) که ایجاد مهاجرنشین در ایالات شمالی ایران به سیاست اصلی دولت روسیه تبدیل شد، مهاجرت به این نواحی، به‌ویژه استرآباد، رشد چشمگیری یافت. بسیاری از اتباع روسی، به تشویق دولتمردان، خانه و کاشانه خود را رها کردند و برای تصاحب زمین‌های ارزان قیمت استرآباد راهی این منطقه شدند و در نقاط حاصلخیز آن سکونت گزیدند. اما در حدود سال ۱۳۳۴ق (۱۹۱۶م) این سیاست تقریباً کمرنگ شد و اتباع روس بیشتر برای فرار از مشکلات داخلی که به خاطر جنگ جهانی اول و انقلاب روسیه گریبان‌گیر کشورشان شده بود، به استرآباد مهاجرت کردند. مالاکان‌ها، ترکمن‌ها، افغان‌های تبعه روس و آوارگان جنگی و پناهندگان سیاسی مهم‌ترین گروه‌های مهاجر به منطقه استرآباد بودند که در مورد هر یک به تفصیل سخن رفت.

حضور این مهاجرین در درجه اول باعث شد اراضی وسیعی از منطقه با حمایت کنسول و مقامات روس

به تصرف مهاجرین درآید و لطمات بی‌شماری به اهالی منطقه وارد شود. به دنبال آن، روس‌ها نفوذ زیادی در منطقه به دست آوردند و قدرت را در ابعاد مختلف سیاسی، نظامی و اقتصادی به دست گرفتند. کسب این میزان نفوذ و قدرت، روس‌ها را هرچه بیشتر به هدف کلنی‌سازی و جدا ساختن این نواحی از ایران نزدیک می‌ساخت و اگر انقلاب روسیه اتفاق نیفتاده بود، روس‌ها بی‌شک به این هدف جامه عمل می‌پوشانیدند. از سوی دیگر، حضور این مهاجرین بر فرهنگ مردم منطقه نیز تأثیر چشمگیری داشت که برخی از آنها همچنان باقی مانده است.

نهایتاً باید اشاره کرد که سیاست دولتمردان ایرانی و حاکمان محلی در قبال هجوم اتباع روس، در آغاز بیشتر انفعالی و در بسیاری موارد سکوت بود. اما در سال‌های وقوع جنگ و با شروع انقلاب روسیه، به دنبال کاهش قدرت و نفوذ روس‌ها در منطقه، دولت ایران نیز جرئت و جسارت بیشتری پیدا کرد که مطالبات خود را پیگیری کند، اگرچه عملاً به نتیجه‌ای دست نیافت.

Reference

- Archive documents of the Ministry of Foreign Affairs. 1947, carton 57, folder 9.
- Archive documents of the Ministry of Foreign Affairs. 1949, carton 51, folder 5.
- Archive documents of the Ministry of Foreign Affairs. 1952 AH, ID number 240/91922.
- Archive documents of the Ministry of Foreign Affairs. 1952, carton 51, folder 25, document 42.
- Archive documents of the Ministry of Foreign Affairs. 1952, carton 51, folder 69.
- Archive documents of the Ministry of Foreign Affairs. 1953, carton 45, folder 11.
- Archive documents of the Ministry of Foreign Affairs. 1953, carton 45, folder 18.
- Archive documents of the Ministry of Foreign Affairs. 1953, carton 51, folder 94.
- Archive documents of the Ministry of Foreign Affairs. 1953, carton 51, folder 94.
- Archive documents of the Ministry of Foreign Affairs. 1954 AH, ID number 293/4143.
- Archive documents of the Ministry of Foreign Affairs. 1955, carton 46, folder 1.
- Archive documents of the Ministry of Foreign Affairs. 1956 AH, ID number 210/1102; ID 14329/240.
- Archive documents of the Ministry of Foreign Affairs. 1956 AH, ID number 240/7248; ID 11022/210.
- Archive documents of the Ministry of Foreign Affairs. 1956 AH, ID 11022/210.
- Archive documents of the Ministry of Foreign Affairs. 1956, carton 66, folder 17.
- Archive documents of the Ministry of Foreign Affairs. 1957, carton 66, folder 51.
- Archive documents of the Ministry of Foreign Affairs. 1957, carton 46, folder 44.
- Archive documents of the Ministry of Foreign Affairs. 1957, carton 46, folder 40.
- Archive documents of the Ministry of Foreign Affairs. 1957, carton 66, folder 51.

- Archive documents of the Ministry of Foreign Affairs. 1957, carton 46, folder 44.
- Archive documents of the Ministry of Foreign Affairs. 1958, carton 46, folder 8.
- Bayat, Kaveh, *Iran and the First World War*, Tehran: National Records Organization, Document Research Institute, 2002.
- Documents of Iran's National Archives and Library Organization. 1951, ID 360/8781, ID 295/7459.
- Documents of Iran's relations with regions of Central Asia. Tehran: Publications of the Ministry of Foreign Affairs, Printing and Publishing Institute of Imam Hossein University, 1993.
- Documents of the implementation process of Turkmanchai Treaty (1245-1250 AH). By Fatemeh Ghaziha, Tehran: National Records Organization of Iran, 2011.
- Čehre-Namā (newspaper). No. 30, 1906.
- Ḥabal ul-Matīn (newspaper). No. 13, 1912.
- Majles (newspaper). No. 201, 1907.
- Ra'd (newspaper). No. 37, 1913.
- ṣoḥḥ-e ṣādeq (newspaper). No. 166, 1907.
- Curzon, George Nathaniel Curzon. *Persia and the Persian question*, translated by Gholam Ali Vahid Mazandarani, Vol. 1, Tehran: Scientific and Cultural, 2019.
- Kazemzadeh, Firoz. *Russia and England in Iran 1914-1864; A research on imperialism*, translated by Manouchehr Amiri, Tehran: Islamic Revolution Publications and Education, 1992.
- Malek Mohammadi Bidhendi, Hananeh and others. "The Impact of Russian Wooden House Architecture on Gomishan's Wooden Houses", *Bāgh-e Nazar*, Vol. 19, 2022, pp. 19-32.
- Matofi, Asadullah. *The Constitutional Revolution in Estrabad*, Vol. 2, Tehran: Ḥorūfiyeh, 2014.
- Melgunov, Grigoriy Valerianovich. *Das sudliche ufer des kaspischen Meeres, oder die Nordprovinzen Persiens*, translated by Amirhoshang Amini, Tehran: Ketābsarā, 1997.
- Mirdeilami, Seyyed Zia. *History of Katul*, (n.p): Bahman printing house, (n.d).
- Nasiri Moghadam, Mohammadnader. *Selected documents of the Caspian Sea and the northern regions of Iran in the First World War*, Tehran: Office of Political and International Studies, 1995.
- Nourei, Morteza and Elena Andreeva. "Russian Migrants and Their Settlements in Iran in the Early 20th Century: A New Stage of Colonization", *historical researches*, vol. 4, 2018, pp. 21-36.
- Nourei, Morteza and Mina Saadat. "ILLUMINATION OF THE OWNERSHIP OF RUSSIANS IN

THREE CITIES: RASHT, TABRIZ AND ASTARABAD (1900-1921)", *Treasure of Documents*, No. 78, 2010, pp. 12-31.

Rajaei, Rahmatullah. *Colonialism in the Green Land: Russians and British in Estrabad*, Tehran: Sūreh Mehr, 2018.

Sarli, Araz Mohammad. *History of Turkmenistan, Volume 2*, Tehran: Office of Political and International Studies, 2013.

Shaki, Hossein Farhang Katuli (dictionaries, terms, combinations and allusions), Gorgan: Našr-e Benam, 2022.

Sykes, Percy Molesworth. *History of Iran*, translated by Mohammad Taghi Fakhrdæi Gilani, Tehran: 'Elmī, 1964.

Vakīl ul-Doulah, Hossein Qoli Maqşoodloū. *Estrabad Telecommunications; The reports of Hossein Qoli Maqşoodloū Vakīl ul-Doulah*, by Iraj Afshar and Mohammad Rasul Daryagasht, Volume 1, Tehran: Histoty of Iran, 1983.